

Albertas ROSINAS

Vilniaus universitetas

DĖL LATVIŲ SENŪJŲ TEKSTŲ VIENASKAITOS LOKATYVO

Kaip žinoma, latvių senuosiuose tekstuose, skirtingai nuo dabartinės latvių kalbos, vartojamos dvi lokatyvo formos. Pirmoji (inesyvas), kaip ir dabartinėje kalboje, baigiasi ilguoju (arba galbūt sutrumpėjusiu) balsiu, o antroji – iliatyvinės kilmės – baigiasi priebalsiu *-n*, tiksliau – dvigarsiais *-an*, *-en*, *-in*, *-un* (žr. Endzelīns 1951, 460–461; Rosinas 1987, 152–155; Vanags 1992, 387–392; 1994, 124–125). Abiejų lokatyvo formų reikšmės XVI–XVII a. jau buvo neutralizuotos (žr. Rosinas 1987, 152–154; 1995, 134–136). Pēteris Vanagas, plačiau tyrinėjęs lokatyvų vartoseną senuosiuose tekstuose, yra pareiškęs nuomonę, kad „Die modernen Endungen mit dem auslautenden Langvokal sind in den ältesten Texten kaum anzutreffen. Man kann nur ein paar ziemlich unklare Fälle erwähnen, wie *Ehsprestcz Vilne Pille* CC 243, *Tad by' tam nāst souwe kruste muggurā* Elg 78, *tam bārniniam kas sillyte gullē* Elg 22“ (žr. Vanags 1994, 124–125; retinta – A. R.). Su šiuo vienaskaitos lokatyvo formų vartosenos senuosiuose tekstuose vertinimu sutikti nelengva. Tuose tekstuose (kartu ir rankraštiniuose) lokatyvai su galūnės balsiu iki Georgo Mancelio tekstų pasirodymo vartojami dažniau negu teigia Vanagas. Jis visai nemini „Tēve mūsū“ („Tēvreizes“) duomenų, dėl kurių kartais aštriai diskutuojama. Pavyzdžiui, Grūnavo „Nosjen Thewes“ Karaliaučiaus nuoraše rašoma taip: *newede munis lawnā Padomā*. Janis Endzelynas formą *lawnā Padomā* laiko iliatyvo forma, t. y. *-ā* = *-an* (Endzelīns 1951, 460). Artūras Ozolas yra įsitikinęs, kad Grūnavo tekste pirmą kartą vartojamas ilgumo ženklas (Ozols 1965, 60). Būtų galima sutikti ir su Endzelyno nuomone tik su išlyga, kad *-ā* čia žymi *-an*, t. y. kad čia susiduriama su abreviatūra, plg.: *newēs* (= *newiens*) C 246 (plg. Rosinas 1994, 83–84 ir lit.), juoba kad Grūnavo teksto Saksonijos nuoraše vartojamas iliatyvas, plg.: *newede munis lawnān Padoman* (žr. Kušķis 1996, 81). Antra vertus, negalima atmesti prielaidos, kad Karaliaučiaus nuoraše pirmą kartą pavartota lokatyvo (inesyvo) forma su *-ā*, nes tuo metu inesyvas ir iliatyvas jau buvo neutralizuoti, plg.: *Ne wedde mums louna badeekle* H (žr. LLS 3). Čia inesyvas jau turi ir krypties reikšmę.

Kanizijaus katekizme, be Vanago minėtos formos *Vilne Pille*, mano galva, inesyvu laikytina ir *ammate: katre taei Basnedce ammate tickusche prexkan ftaw* C 245^{12–13}. Inesyvo formų yra 1615 m. psalmėse ir giesmėse, pvz.: *Par man krusfta es nomirris* Ps 139,1, plg. vok. *Vor mich am Creutz auch endlich starbst; touwe namme buß*

Ps145, 2, plg. vok. *jn dynem huse fyn*. Dar daugiau jų vartoja Georgas Elgeris savo evangelijų ir epistolų rankraštiniame tekste, pvz.: *ar plaukstams fwede winiam waiga* Elg 71₁, *Vnd tai pattay laykai turræia winfz cêtuma wenu slawigu slapkauwu* Elg 70₆, *cêtuma ebâfts* Elg 70₉, *Sittu to krufta* Elg 70₂₁₋₂₂, *egaia (...) namma* Elg 33₂₃, 66₈, 106₂₉, *dumpi wenu cilwæku by nokauwis* Elg 70₈, *egaia dîki* Elg 35₂₄, *tappa JESVS no to Garru wæfts tukfz nefs* Elg 32₁, *tas bûs (...) debbesi raifits* Elg 44₉₋₁₀, *Tanny paszai denai tappa (...) draugi* Elg 69₂₈, *JESVS ne by {wæl} egais Jelgawa, bet tay paszay wêtay by kur to Martha fastappa* Elg 53₂₇₋₂₈, *kâpa tas kungs Jefus laywa* Elg 21₂₆, *paccæles seuw wêns lêls sturmis iûri* Elg 21₁₇, *egaia (...) namma vena Sabbatha diena* Elg 106₂₉₋₃₀, *kas sauwa dwæfella enida fza y paßaule* Elg 129₂₉, *katri fza i pafaulei by* Elg 61₂₅, *kliû wêns lêls bads tay paszay zemmei* Elg 41₇, *kritta (...) zemme* Elg 35₁₁, *nobrauce winfz talie fwæfza zemme* Elg 41₅, *nogaia (...) Jôdu zemme Dauida pylli* Elg 9₁₃₋₁₄, *vnd mest tapt helles vgguni* Elg 134₃₋₄, *vnd to balkie tu pac nerædze sauwa acci?* Elg 91₂₋₃, *tay nakti* Elg 91₈, *abgadaia tôs sauwa firdi* Elg 10₁₆ etc.

Kadangi Vanagas remiasi tik XVII a. spausdintais Elgerio tekstais („Geistliche Catholische Gesänge“, 1612), jo išvados apie inesyvo formas kaip apie „nur ein paar ziemlich unklare Fälle“ neatrodo labai korektiškos. Priešingai, XVII a. (1640 m.) rankraštiniai Elgerio tekstai rodo, kad inesyvas jau buvo vartojamas ir iliatyvo (t. y. krypties) reikšme. Be to, pateikti Elgerio ir kitų autorių inesyvo vartosenos duomenys įtikina, kad nebuvo dviejų greta egzistuojančių linksniavimo sistemų, t. y. sistemos su apibendrintomis vienaskaitos inesyvo formomis ir sistemos su apibendrintomis iliatyvinės kilmės lokatyvo formomis. Tie duomenys leidžia teigti, kad egzistavo viena sistema, kurioje konkuravo neutralizuotos reikšmės senosios vienaskaitos inesyvo ir iliatyvo formos ir kad toje konkurencijoje palapsniui nugalėjo senosios inesyvo formos. Savaime aišku, kad tas procesas buvo grynai morfologinis, o ne fonologinis ar morfonologinis. Sunku įsivaizduoti, kad „Die Verbindung des Vokals mit dem nachfolgenden Konsonanten *n* in der Endung des Lokativs Singular könnte zu einem Langvokal geworden sein: **-an* > *-ā*, **-en* > *-ē*, **-in* > *-ī*, **-un* > *-ū*. So könnten wir auch die unverständliche angebliche „*ā*-Stamm-Endung“ (Endzelīns 1951, 398) im Lokativ Singular der *o*-Stämme, z.B. *vīrā* (von *vīrs*) wie *rokā* (von *roka*), erklären“ (Vanags 1994, 125). Nepateikiant rimtesnių vidinių motyvų Vanago siūlomas dalinis fonologinis pakitimas tėra tik spėjimo lygio. Tai viena. Antra, teikiamasis fonologinis pakitimas dėl nesuprantamų motyvų kažkodėl nepaveikė rodomųjų įvardžių vienaskaitos iliatyvo formų *tan*, kurių pamatu, kaip rodo senųjų tekstų duomenys, šnektose radosi ir *tanī* tipo formų, kurios buvo vartojamos greta *tan* tipo formų, plg.: *To S. Euangelium aprakst S. Lucas tan 2. gabbolan* Elg 9, ir *winfz aukstais Baznicas kungs by tanni gadda* Elg 58₇. Rodomųjų įvardžių vienaskaitos lokatyvo *tanī* tipo formos (kai kur greta *tamī*, *tamā*, *tajā* tipo formų) vartojamos vidurinės ir lyviškosios

tarmės šnektose, pvz.: *tajā*, *tani*, *tai* (Skrunda), *tani*, *tama*, *tami*, *šini* (Liepupe), *tani*, *tami*, *tama* (Svētciems) ir kt. Teigiant, kad egzistavo dvi linksniavimo sistemos (viena su apibendrintu inesyvu, o antra su apibendrintu iliatyvu), sunku būtų paaiškinti, kokiomis sąlygomis pirmojoje sistemoje galėjo atsirasti *tanī* tipo formų, jei iliatyvo *tan* tipo formų joje nebuvo. Dar sunkiau būtų paaiškinti *tanī* radimąsi antrojoje sistemoje, jei inesyvai su galo ilguoju balsiu jau buvo išnykę, o iliatyvas *tan* pagal Vanago „dėsnį“ turėjo virsti **tā*. Įvardžių lokatyvo *tan*, *tanī* tipo formų, vartojamų ir inesyvo reikšme, egzistavimas viename tekste aiškiai rodo, kad *tanī* tipo formos galėjo atsirasti tik tokioje sistemoje, kur egzistavo ir inesyvo formos, kurių galūnės baigėsi ilguoju balsiu. Net jeigu ir sutiktume, kad *tanī* yra *tan* ir senojo lokatyvo *tamī* kontaminacijos¹ padarinys (žr. E n d z e l ī n s 1951, 529), turėtume pripažinti, kad *tanī* tipo formos yra atsiradusios tokioje sistemoje, kurioje egzistavo ir iliatyvas, ir inesyvas, ir kurių reikšmės XVI a. jau buvo neutralizuotos. Dviejų vienaskaitos lokatyvo formų (inesyvo ir iliatyvo) egzistavimą vienoje sistemoje patvirtina ne tik nespausdinti poterių („Tėvreizes“) tekstai, bet ir pirmieji spausdinti tekstai (C, Ps, linų audėjų statutas), taip pat Elgerio rankraštinis tekstas. Tai, kad pirmuosiuose spausdintuose tekstuose dažniau vartojamos iliatyvo formos, dar nereiškia, kad Rygos tarmėje inesyvo formų nebuvo. Iliatyvo formų dažnesnį vartojimą greičiausiai lėmė pirmosios knygos, kurioje inesyvo reikšme dažniau vartojamos iliatyvo formos, tradicija ir religinių tekstų kanonizavimas. Elgerio rankraštiniai tekstai rodo, kad jis tą tradiciją ir kanonus bus pradėjęs laužyti ir savo kalboje atspindėjo tokį inesyvo ir iliatyvo vartosenos tarpsnį, kuris apskritai žymi lokatyvo raidos kryptį – iliatyvo formų palaipsniū išstūmimą. Šis morfologinis pakitimas sutinka su dviem pamatiniais morfologijos raidos principais: 1. Pakitimas yra natūralus, kai jis vyksta tokia kryptimi: nuo daugiau žymėto / mažiau paprasto prie (→) mažiau žymėto / paprastesnio ir paklūsta dėsnin-gumui $\vec{m} > \vec{m}$. 2. Vykstant vidiniams morfologiniams pakitimams stipriau ir silpniau žymėtų formų konkurencijoje nugalė silpniau žymėta forma. Tokios silpniau (mažiau) žymėtos formos vienaskaitos inesyvo ir iliatyvo konkurencijoje ir buvo inesyvo formos, kurios palaipsniui išstūmė daugiau (stipriau) žymėtas iliatyvo formas.

Fonetinis **aN* tipo junginių virtimo ilgaisiais balsiais „dėsnis“ negali paaiškinti ir *ā* kamieno lokatyvo galūnės įsivedimo į (*i*)o kamieno lokatyvo formą. Priešingai, jis tik dar labiau supainioja (*i*)o kamieno vienaskaitos lokatyvo formos galūnės kilmę – pirmojoje Vanago teikiamojoje linksniavimo sistemoje jis yra visiškai neįmanomas. Šis pakitimas yra morfologinis; jį lėmė (*i*)o ir *ā* kamienų vienaskaitos iliatyvo formų sinkretizmas (žr. R o s i n a s 1999, 173–183; 2000, 69–71).

¹ Kodėl šis sisteminis analoginis pakitimas Endzelyno vadinamas kontaminacija, pasakyti nelengva, juk kontaminacijos atveju reikėtų laukti ne *tanī*, o **tamnī* ar **tanmī* tipo formų, plg.: *tainī* (Džūkste, Sesava, Lestene etc.), kurių *tainī* yra *tai* ir *tanī* kontaminacijos padarinys.

ON THE LOCATIVE SINGULAR IN OLD LATVIAN TEXTS

Summary

On the basis of the data from Latvian old texts, the article proves that in the 16th–17th centuries there existed two locative singular forms in the Latvian language: the old inessive in *-ā, -ē, -ī, -ū* and the illative in *-an, -en, -in, -un* whose meanings were neutralized. The forms in question belonged to the same declension system. To assume that there were two declension systems, one with the generalized inessive and the other with the generalized illative (as is stated by Pēteris Vanags), and to maintain that the inessive endings in *-ā, -ē, -ī, -ū* evolved phonetically from the illative forms in *-an, -en, -in, -un*, one needs more substantial evidence, for there exist the demonstrative pronominal illative and inessive forms *tan* and *tanī*. The *tan*-type forms mentioned above could not have survived in the first system, whereas in the second system, according to Vanags' Law, they should have become **tā*-type forms. Following this reasoning, *tanī*-type forms could not have occurred in either system.

As can be seen from the Latvian textual data of an earlier period, the locatives of illative origin, which also performed the function of the inessive in Latvian texts, were ousted from the language system. Their disappearance was caused by two major principles of morphological evolution: (1) *m̃ > m̄*; (2) in the course of inner morphological changes, in the competition between less-marked and more-marked forms, the less-marked form is preserved. The inessive was such a less-marked form.

LITERATŪRA

- Endzelīns J., 1951, *Latviešu valodas gramatika*, Rīga.
- Kušķis J., 1996, *Fonētikas īpatnības XVI gadsimta rakstos*, – *Baltu filoloģija*, VI, 79–86.
- Ozols A., 1965, *Veclatviešu rakstu valoda*, Rīga.
- Rosinas A., 1987, *Latvių kalbos lokatyvo evoliucija ir jos vidinė motyvacija*, – *Baltistica*, XXIII (2), 152–155.
- Rosinas A., 1994, *Nepastebēta M. Daukšos rašybos ypatybė*, – *Baltistica*, XXVII (2), 83–84.
- Rosinas A., 1995, *Baltų kalbų įvardžiai: morfologijos raida*, Vilnius.
- Vanags P., 1992, *Locative in the Earliest Latvian Writings*, – *Journal of Baltic Studies*, XXIII (4), 387–393.
- Vanags P., 1994, *Die Entwicklungstendenzen der Kasusendungen in den ältesten lettischen Sprachdenkmälern*, – *Linguistica Baltica*, III, 121–130.

ŠALTINIŲ SUTRUMPINIMAI

- C – *Catechismus Catholicorum... Ehspresjtcz Vilne Pille*, 1585 (cit. iš A. Günther, *Altlettische Sprachdenkmäler*, I, Heidelberg, 1929).
- Elg – *Evangelien und Episteln ins Lettische übersetzt von Georg Elger* (hrsg. von Kārlis Draviņš), Lund, 1961.
- LLS – *Latviešu literatūras sākotne*, Rīga, 1977.
- Ps – *Pfalmen vnd geiftliche Lieder oder Gefenge ... Gedruckt zu Riga*, 1615 (cit. iš: P. Vanags, *Luterāņu rokasgrāmatas avoti*, Rīga, 2000).